

נוכחים נפקדים: המקרה של קוביבה/כפר גבירול

שלומית בנימין

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

1. מבוא

במסגרת עבודתי ככתבת בעיתון, הגעתי לפני כמה שנים לשכונת כפר גבירול ברחובות כדי לכתוב כתבה בנושא פרויקט "פינוי-בינוי". במקום המתינו לי שמונה מתושבי השכונה – שושנה ושלום יעיש, שלום ויונה לוי, משה וג'נט אלגמס, צביה גניש ודני ברזילי – כולם רואים עצמם נפגעי הפרויקט. השמונה התכנסו לצילום משותף לצורך הכתבה, ולאחר מכן התעקשו שנעבור אחד לאחד בין המבנים ונבקר כמה שהיה ביתם עד לפני כמה שנים, במשך יותר מ-50 שנה, אף שמעולם לא נרשמו כבעליהם ומעולם לא ניתנה להם כתובת. במסגרת הפרויקט הם פונו מן הבתים, עברו להתגורר בדירות שכורות, ומאז הם ממתינים במשך שנים עד שייכנו להם דירות חדשות. הבתים הישנים, שרידי הכפר הפלסטיני קוביבה, נהרסו מבפנים ונאטמו לאחר שפונו מיושביהם כדי למנוע כניסת פולשים. עברנו בחמישה בתים ובפתח כל אחד מהם שלפו הדיירים את המפתחות הישנים שעדיין שמורים עמם, פתחו את דלת הכניסה ונעמדו בחזית הבית, מתבוננים בעיניים כלות בחורבן ובהרס ששררו בפנים. התחושות היו קשות ונדמה היה שהקרקע רועדת תחת רגליהם של תושבי השכונה. שכונת כפר גבירול, שהוקמה על חורבותיו של הכפר הפלסטיני קוביבה, ממוקמת בצדה המערבי של העיר רחובות ליד הכביש המוביל ליבנה. ישנן מעט מאוד עדויות על ההיסטוריה של המקום לפני הקמת מדינת ישראל (Khalidi 1992, 407). ידוע כי הכפר קוביבה התפרס על פני 10,737 דונמים וכי בשנים 1944–1945 מנתה אוכלוסיית הכפר 1,720 תושבים. ב-1945 התיישבו סביב הכפר כ-900 נוודים (שם). בקוביבה היה שוק קטן, מסגד ובית ספר יסודי שהוקם ב-1929 ולמדו בו חקלאות בסיסית (שם). על פי מקורות פלסטיניים, הכפר נכבש ב-19 במאי 1948 יחד עם הכפר הסמוך לו, זרנוקה (שם, 408). מקורות יהודיים טוענים, לעומת זאת, כי הכפר נכבש יחד עם הכפר זרנוקה ב-27 במאי 1948 בידי גדוד 52 של חטיבת גבעתי (מוריס 1991; נחמיאס ומלצר 2001). לדברי בני מוריס (1991, 177), רוב תושבי קוביבה נמלטו עוד לפני ההתקפה על הכפר או במהלכה, והמעטים שנותרו גורשו ככל

* המאמר מבוסס על עבודת המוסמך שלי בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב. ברצוני להודות ליהודה שנהב ולאדריאנה קמפ שמנחים אותי בכתיבת העבודה. אני מודה ליוסי יונה ולקוראים מטעם תיאוריה וביקורת על ההערות המועילות.

הנראה.¹ באשר לגורלם של תושבי הכפר הפלסטינים, האזכור היחיד שנמצא הופיע כשלושה חודשים לאחר כיבוש הכפר. ב-24–28 באוגוסט 1948 ערכה חטיבת גבעתי "מבצע ניקיון" במישור החוף הדרומי, מערבית ליבנה, במטרה לפנות ריכוזי אוכלוסייה ערבית. פליטים מיבנה, מזרנוקה ומקוביבה מצאו באזור זה מקלט זמני (שם, 287). מוריס מציין כי החיילים קיבלו הוראה "לגרש את כל [הכוחות] הבלתי מזוינים ממנו [מהאזור]" (שם). אולם רוב הפלסטינים עזבו את המקום עוד לפני שהגיעו חיילי החטיבה. בשנים 1948–1949 הוקמו על אדמות הכפר קוביבה מושב גאליה וכפר גבירול (Khalidi 1992, 408).

במחצית השנייה של 1948 החלו יהודים לאכלס את הכפר הפלסטיני קוביבה (כפר גבירול). התושבים הראשונים היו מהגרים בולגרים, אך רובם עזבו אחרי תקופה קצרה.² ב-1949 החלו לאכלס את המקום מהגרים חדשים, רובם תימנים, שהתיישבו בבתי הפלסטינים. חלקם הגיעו באמצעות הסוכנות היהודית ואחרים באופן עצמאי.³ אין דיווח מדויק על מספר התושבים בכפר בשנים הראשונות. הדיווח הראשון נרשם ב-1953, אז העריכו ש-75–100 משפחות יהודיות מתגוררות בבתי הפלסטינים.⁴ בראשית שנות החמישים הוצמדה למקום גם מעברת צריפים שהתגוררו בה מהגרים, רובם מתימן, מעיראק וממרוקו. ב-1953 דיווח משרד הסעד על 270 משפחות המתגוררות בכפר (בבתי הפלסטינים ובצריפי המעברה גם יחד), ואילו משרד הדתות דיווח על 600 משפחות.⁵ עד 1955 הוגדר הכפר כחסר סטטוס מוניציפלי והיה נתון לטיפולם של מזכיר הכפר ושל קצין המחוז — שניהם מונו מטעם משרד הפנים.⁶ ב-1955 סופח הכפר לעיר רחובות ועבר לטיפולם של עיריית רחובות.⁷

התושבים המתגוררים בבתי הערביים לא קיבלו מעולם בעלות על הבתים. בסעיף "כתובת" בתעודות הזהות שלהם רשום עדיין מספר הבית שנתנה המדינה לבתי הפלסטינים, שאותם כינתה "הבתים הנטושים".⁸ החוק קבע את מעמדם של הדיירים כ"בני רשות"

¹ ביוני 1948, בישיבת הממשלה הזמנית, עלתה לסדר היום הסוגיה של "הריסת כפרים ערביים" (מוריס 1991, 222). השר לענייני מיעוטים, בכור שטרית, העלה את הסוגיה של החרבת הכפרים קוביבה וזרנוקה, וראש הממשלה דוד בן-גוריון הבטיח לחקור את הנושא (שם, 223). ואכן, ב-20 ביוני, לאחר ישיבת הממשלה, ביקש בן-גוריון מצה"ל מידע על נסיבות הריסת קוביבה וזרנוקה. ראש אגף המבצעים השיב כי עליו לבדוק את הפרשה. לדברי מוריס לא ידוע אם אכן עשה זאת, ואם כן מה היו תוצאות הבדיקה (שם, 498).

² ארכיון המדינה (להלן א"מ), גל-6294/4, 15.12.1953; א"מ ג-2774/2, 10.1.1954.

³ ארכיון רחובות, תיק כפר גבירול, 29.12.1958, וכן על פי עדויות של תושבים.

⁴ האומדנים נרשמו במשרד הדתות (א"מ גל-6294/4), במשרד הסעד (א"מ ג-2774/2) ובמשרד הפנים (שם).

⁵ שם; א"מ גל-6294/4, 9.2.1953; א"מ גל-6294/4, 15.2.1953.

⁶ א"מ ג-2774/2. באגף לשלטון מקומי של משרד הפנים פעלה מחלקה למועצות אזוריות וליישובים חסרי סטטוס מוניציפלי.

⁷ ארכיון רחובות, תיק כפר גבירול.

⁸ רכוש הפלסטינים מכונה בשיח ההגמוני "רכוש נטוש" ו"בתים נטושים". בשל המשמעות השנויה במחלוקת של המונחים, הם יופיעו להלן במרכאות.

להתגורר בכתיים.⁹ הקרקעות שעליהן שוכנים הבתים שייכות למינהל מקרקעי ישראל. עד היום נהג המינהל בשתי דרכים בקרקעות שבבעלותו: בשלב המוקדם, בשלהי שנות השמונים, החל בתהליך של "הלבנת" הקרקע ומכירת הבתים לתושבים. בשלב המאוחר, במחצית שנות התשעים, הוחלט להפעיל במקום פרויקט פינני-בינוי (בנימין 2002). במסגרת הפרויקט הפריט מינהל מקרקעי ישראל את הקרקע ומכר אותה במחיר מוזל ליזם, שקיבל את מלוא האחריות לטפל בפינוי התושבים. היזם הוא אפוא בא כוחה של המדינה, המייצג את ריבונותה ואמור להגיע בעצמו להסדר עם התושבים.¹⁰

פרויקט פינני-בינוי החל לפעול בשכונת כפר גבירול ב-1997 בהסכמת הרשות המקומית והתושבים. הוא משתרע על פני כ-88 דונם ומתגוררות בו כ-50 משפחות.¹¹ את קרקעות השכונה מכר מינהל מקרקעי ישראל תחילה לחברה הקבלנית ג'נסיס במחיר מוזל של כשני מיליון שקלים. בתמורה קיבלה החברה זכויות לבניית כ-600 יחידות דיור בכנייה נמוכה ובכנייה רוויה (בנייה לגובה). מאוחר יותר אישרה לה הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה ברחובות לבנות כ-300 יחידות דיור נוספות. ג'נסיס הצליחה להגיע להסדר פיצויים עם 25 משפחות במתחם. ב-1999 פשטה החברה את הרגל וזכויותיה על הקרקע נמכרו לחברה הקבלנית אביסרור, הפעם במחיר גבוה יותר של כשישה מיליון דולרים (שם). מאז ועד היום מנהלות המשפחות משא ומתן עם חברת אביסרור על גובה הפיצויים. בתוך כך פונו מבתיהן כמה מהמשפחות שחתמו על הסכמים עם חברת הבנייה הראשונה. הן מיטלטלות כבר שנים בין דירות שכורות ואיש אינו יודע מתי ישוכנו בכתי הקבע כמובטח. משפחות אחרות נגררו להליכים משפטיים ועל חלקן אף מאיימים צווי פינוי. בין היזם, חברת אביסרור, לתושבים

⁹ בתביעה (א 003475/9) שהגישו חברת ג'נסיס ומינהל מקרקעי ישראל נגד שמחה חרד, תושבת השכונה המתגוררת בבית ערבי, קבעה שופטת בית משפט השלום, אסתר שטמר, את מעמדה של חרד כ"בת רשות". "הואיל ואין בידי הנתבעת הוכחה כלשהיא בדבר הזכות שהוענקה לה, והואיל וזכותה לא נרשמה בפנקסי המקרקעין, הרי היא יושבת במקרקעין כמסיגת גבול או כבת רשות. הואיל והגיעה למקום לפי הוראת הסוכנות, לדבריה שלא נסתרו — יש לקבל את הגישה המקלה, והיא כי הנתבעת בת רשות היא במקרקעין נשוא התביעה". עוד קובע בית המשפט כי "בר רשות אין לו אלא הרשות. משזו בוטלה, שוב אינו יושב במקרקעין בזכות. הרשות שניתנה יכולה להתבטל בהודעת הבעלים או בעל הזכויות בקרקע, והוא יכול לעשות כן גם על ידי הגשת תביעה משפטית לפינוי, בה גילה דעתו בדבר העדר הזכות או ביטולה. עוד נובע מהיותו של אדם בר רשות, כי אין לו פיצוי כלשהוא בגין הפינוי, אלא פיצוי בגין הוצאות שהוציא להשבחת המקרקעין".

¹⁰ מאז שקמה נקטה המדינה שתי שיטות של פינוי-בינוי. בשיטה הראשונה, שהופעלה עד ראשית שנות השבעים, היתה המדינה הגורם המפנה. כך למשל נערך פינוי המעברות המקורי. על פי "חוק שיקום ובינוי" מ-1965, התמודדה המדינה בעצמה עם הדיירים והעניקה להם דיור חלופי. על פי השיטה השנייה, המדינה מאצילה סמכויות ליזם: בשנות השמונים היא עשתה זאת על ידי הקצאה של שטחים בנויים ופנויים לקבלנים ללא מכרז, ובשנות התשעים על ידי הקצאת שטחים לקבלנים באמצעות מכרזי פינוי-בינוי (פישיבין 2003, 6-10).

¹¹ מדובר בכני הדור הראשון שהגיעו למקום בשנות החמישים ובילדיהם, שבנו בתים לצדם במהלך השנים, ראו בנימין 2002.

התפתח מאבק קשה על השליטה במרחב המקומי, שבמסגרתו תויגו התושבים כאוכלוסייה קשה וכרמאים.¹²

שאלות מטרידות עולות בעניין מעמדם של התושבים והמאבק שהם מנהלים על המרחב המקומי: מדוע לא קיבלו מעולם בעלות על הבתים שבהם הם מתגוררים? מה חלקה של המדינה ביצירת הבעיה? למי היה עניין לשמר את מעמדו של היישוב כ"נטוש" ומדוע? ומה משמעות תיוגם של התושבים כאוכלוסייה קשה וכרמאים?

התשובות לשאלות אלו טמונות לטענתי בהיסטוריה החברתית של המקום. על כן מאמר זה מצטרף לזרם מחקרי המבקש לבחון לעומק את ההיסטוריה של יישובים ספציפיים כדי ללמוד על תהליך כינון מדינת הלאום, מתוך תפיסה הגורסת כי מדובר בתהליך לא הומוגני, בעל הגיונות שונים, שפועלים בו כוחות שונים הנאבקים על עיצוב אופיו של "מקום".¹³ אני מבקשת להתחקות אחר התהליכים ההיסטוריים של התגבשות הכפר הפלסטיני קוביבה כיישוב יהודי ולעמוד על מקומם המיוחד של תושביו, מהגרים מתימן. מהגרים אלו הגיעו לכפר וחלקם התיישבו בבתי הפלסטינים. פעולותיהם, גם אם לא נעשו ממניעים אידיאולוגיים מוצהרים, עלו בקנה אחד עם הפרויקט הלאומי של ייחוד המקום. בפרקטיקה של המעשה הקולוניאלי מגלמים המהגרים את הכובש היהודי, המנציח את נפקדותם של תושבי הכפר הפלסטינים, אולם בו בזמן הם חווים בעצמם קולוניאליזם פנימי, הדוחק אותם אל שולי הלאום היהודי. המפגש הדינמי בין השיח הלאומי, המגולם במנגנוני המדינה, לבין פעולות התושבים, הנובעות בעיקר ממניעים הישרדותיים, אינו מאפשר בסופו של דבר את מחיקת העבר הפלסטיני של הכפר. בהמשך אראה כיצד תהליכים היסטוריים אלו קשורים בפרקטיקות מדינתיות של ניהול אוכלוסין ושל ניהול המרחב ומבטאים את הגיונותיה השונים של המדינה. תוצאותיהם של תהליכים היסטוריים אלו מביאות למיקומם השולי של התושבים מבחינה כלכלית ותרבותית. לטענתי, אלו הם שורשי המאבק המתנהל כיום על המרחב המקומי בין תושבי המקום, המדינה ובעלי הון.

טענה נוספת, הניצבת במרכז הציר התיאורטי של מאמר זה, היא שהמרחב המקומי התגבש תוך כדי הבחנות בין "פנים" ל"חוץ", הבחנות המייצרות את הקטגוריה זרים שאינם חברים ואינם אויבים, כהגדרתו של זיגמונט באומן (Bauman 1991). כינונם של הזרים

¹² עדויות לתיוג התושבים אפשר למצוא בכתבות שפורסמו בעיתונות המקומית (ההדגשות כאן ובהמשך שלי): "לפחות בתחילת המשא ומתן היו משפחות בשכונה שניסו להוציא מאתנו כספים במרמה... באופן כללי, כמות הדירות שמבקשים התושבים שעדיין לא נחתם עימם הסכם הופכת את הפרויקט לבלתי כדאי מבחינה כלכלית, ולכן לא נחתמו עדיין הסכמים עם כולם" (יוסי שפטיניצקי, עורך הדין של חברת אביסרור, ראו בנימין 2000). "אני מוכן ללכת לפי המדיניות המקובלת, אבל בכפר גבירול מתנהגים כאילו זה המערב הפרוע ומבקשים דירות למרות שאין להם זכויות" (אלי אביסרור, מנכ"ל חברת אביסרור, ראו בנימין 2000). "איננו פועלים לפי הבטחות שניתנו לטענת התושבים בעל פה ועל ידי ג'נסיס וחלקן לדעתי שקריות... למה הפרויקט תקוע? כי מדובר באוכלוסייה קשה שלא מוכנה להתפשר. דרישותיה מוגזמות והן אינן מוכנות להתיישר עם קו הגזון... (שפטיניצקי, ראו בנימין 2002). ראו קמפ 2002; יעקובי 2003; נוריאלי 2005.

התאפשר באמצעות פעולות של תיוג (Gofman 1965), טיהור והכלאה (לאטור 2005), שהופעלו על המרחב ועל תושביו בעבר ובאים לידי ביטוי גם בהווה. שתי הטענות שהצגתי שזורות זו בזו. המבט אל העבר מאפשר לטענתי להתגבר על הפיצול בין הקטגוריה של ה"חברתי", המתקיימת בהווה בתוך קווי המתאר של מדינת הלאום, לבין הקטגוריה של ה"פוליטי", המבוססת על יצירת גבולות אתנו-לאומיים באמצעות ההבחנה בין חברים לאויבים וכינונם של זרים. איתור השורשים ההיסטוריים של תהליכים אלו מאפשר לזהות נקודת אפס היסטורית¹⁴ בשלב שבו קווי הגבול היו מטושטשים ועדיין התאפשרה טרנסגרסיה בין היהודי לערבי, כפי שבא לידי ביטוי בזהותם היהודית-ערבית של המהגרים. נקודת האפס מאפשרת להתחקות אחר הזהות היהודית-ערבית שהתקיימה בטרם התכוננה חלוקה פנימית בינארית ונוקשה בין יהודי לערבי. במקרה שלפנינו נקודת האפס באה לידי ביטוי בקשר שבין המרחב הערבי למהגרים היהודים הערבים, שאורחות חייהם וההביטוס שלהם מייצרים רצף ותנועה במרחב. אלו מגלמים את הזיקה בין היהודי לערבי, העומדת בסתירה לשיח הלאומי. סתירה זו מוצאת את ביטוייה בכינונו של המרחב המקומי כמרחב היברידי וכינונם של תושביו כזרים. מאוחר יותר, באמצעות פעולות של הנדסה לאומית, הופכים היהודי והערבי חיצוניים זה לזה. בתהליך ייצורו של ה"חברתי", היינו של הגוף הלאומי, מתגבשת הקטגוריה העדתית העמומה והנזילה של ה"מזרחים".

כדי לאתר את המקורות ההיסטוריים של התהליכים המתרחשים בהווה, אתמקד בהיסטוריה החברתית של המקום שכונה לאחר כיבושו "הכפר הנטוש קוביבה". אתאר את התגבשות המרחב המקומי בשנים 1949–1961 כמרחב בהתהוות, מרחב יהודי-ערבי הקולט אליו את המהגרים החדשים היהודים הערבים. אנתח את המאבקים שהתנהלו סביבו בין מנגנוני המדינה לתושבי המקום – מאבק על ייחוד המרחב שכרוך בדה-פלסטיניזציה שלו, ומאבק על אורח החיים של תושביו ועל תרבותם. אראה כיצד מרחב טריטוריאלי וזהות אתנית מופצלת מכווננים זה את זה בתוך מדינת הלאום המודרנית, כלומר כיצד באמצעות הבניה ופיזור של תושבים במרחב מבקשת מדינת הלאום כפרויקט מודרני ליצור סדר ולהתמודד עם בעיית הזרים (Bauman 1991).

עבודת המחקר שקדמה לכתובת מאמר זה מבוססת על מסמכים מארכיון המדינה, מהארכיון הציוני ומארכיון עיריית רחובות, וכן על ראיונות שערכתי עם תושבים יהודים בני הדור הראשון והשני המתגוררים במקום.

¹⁴ פוקו 1972, 7. אינני טוענת כאן טענה אונתולוגית לגבי הקטגוריה יהודים-ערבים, אלא טענה על ייחוס וזיהוי אתני של המהגרים כיוצאי ארצות האסלאם בהקשר התרבותי בישראל של ראשית שנות החמישים. מדובר בנקודת אפס היסטורית אך לא יחידה. על הזהות היהודית-ערבית, ראו גם ספרו של יהודה שנהב (2003), המסמן את נקודת האפס במפגש שבין ציונים לבין יהודים-ערבים בשנות הארבעים באבאדן שבעיראק; וכן את מאמרו של בני נוריאלי (2005), הבוחן את המפגש בראשית שנות החמישים בין הממסד הציוני של מדינת ישראל לבין המהגרים היהודים הערבים בגטו בלוד.

2. קווי המתאר התיאורטיים

זיגמונט באומן (Bauman 1991) מגדיר את מדינת הלאום כפרויקט מודרני של סדר והבחנות. מדינת הלאום מבחינה בין "פנים" ל"חוץ" ביחס לגבולותיה הטריטוריאליים. היא עושה זאת באמצעות האזרחות, המדירה החוצה את מי שבאומן מכנה אויבים ומכלילה בתוכה את מי שהוא מכנה חברים (שם, 53). בד בבד מדינת הלאום מייצרת גם גבולות פנימיים המכוננים את הזרים, שאינם חברים ואינם אויבים. אלו הם ה"אחרים" של המודרנה, ההיברידיים שאינם החלטיים, אינם ידועים ואינם ניתנים למיון (שם, 55). הזרים, כותב באומן, שוכרים את החלוקות הבינאריות שהשיח המודרני מבקש לייצר ומגלמים את ממד האמביוולנטיות, שאותו הוא מכנה "הפסולת של המודרניות". הזרים מייצרים בעיות הרמנויטיות המייצרות אי־ודאות וסכנה (שם, 1), שכן נוכחותם "מזהמת" (דגלס 2004) את השיח הלאומי ההגמוני. באומן (2002) גורס שאחת מדרכי ההתמודדות של מדינת הלאום עם קטגוריית הזרים היא כינון גבולות, עלי ידי הפרדות טריטוריאליות ויצירת "מרחבים מלאכותיים", שהם "מרחבים מפקחים" (שם, 63–65). מרחבים אלו מכילים יסודות של "מרחבים שלישיים" (Bhabha 1994), שהם מרחבים היברידיים של in-betweenness המייצגים מפגש בין שתי תרבויות בתנאים קולוניאליים של אי־שוויון. מתוך המפגש בין השליט לסובייקט הקולוניאלי צומחת זהות היברידיית חדשה, זהות מפוצלת המאופיינת בחקיינות, שהיא סוג של ארטיקולציה כפולה: מחד גיסא זוהי אסטרטגיה מורכבת של תיקון, ויסות ומשמוע, ומאידך גיסא החקיינות היא גם סימן של ההבדל השונה הכופה איום מבפנים על הכוח הממשמע ועל משימת התרבות (שם, 86). הזהות ההיברידיית מאתגרת את התוקף ואת האותנטיות של התרבות המרכזית כתרבות הומוגנית וככוח מאחד, כך שה"לאומי" אינו יכול עוד להיות ניטרלי (שם, 87). המרחב השלישי אינו רק מרחב פיזי, אלא הוא גם מרחב של פרשנות המאפשר לייצר מיקומים חדשים. זהו מרחב של הפרעה ואמביוולנטיות, שעולות בו משמעויות תרבותיות חדשות המטשטשות את הגבולות הקיימים ומייצרות שיח שאינו בינארי (שם, 218).

הטיפול בזרים במרחבים אלו נעשה באמצעות מנגנון של הכלאה וטיהור, בלשונו של ברוננו לאטור (2005). מנגנון זה מתארגן סביב פעילות המכחישה את הטיהור ואת ההיברידיות וממשיכה לייצר את מה שהוא מכנה יצורי כלאיים, שאת קיומם היא מכחישה. יצורי הכלאיים ממשיכים להתקיים כבלתי נראים וכבלתי ניתנים לייצוג (שם, 45). אחת הדרכים לעשות זאת היא באמצעות תיוגם של הזרים וייחוס סכנה למרחבים המלאכותיים הנחשבים מזוהמים (דגלס 2004). כך אפשר לייצר גדר תרבותית, המשמשת אמצעי להפרדות טריטוריאליות לטיפול בזרים שאי־אפשר לבטלם או לסלקם לגמרי. הגדר התרבותית הופכת את הזר לטמא, מצמצמת את המגע החברתי עמו ומכנה אותו בתור האחר הנצחי (Bauman 1991, 66). אולם הזרים, המסרבים להישאר מתוחמים, מבקשים לפרוץ את הגבולות ומאתגרים את ההפרדות המרחביות. שכן בניגוד לאויבים ישירים, הזרים אינם יושבים

בעברו האחר של קו הגבול הטריטוריאלי של מדינת הלאום. הם יושבים בתוכה ועל אף היותם בלתי מוכרים, הם תובעים זכויות השמורות לחברים. כך הם מייצרים סינתיזה בין קרבה פיזית לריחוק מנטלי (שם, 59–60).

3. כינון המרחב המקומי בקוביבה/כפר גבירול

החל מהמחצית השנייה של 1948 החלו יהודים לאכלס את הכפר הפלסטיני קוביבה. המהגרים היהודים הערבים תיארו את הכפר שאליו נכנסו כמרחב ערבי שמאפייניו הארכיטקטוניים מוכרים להם מתימן, אולם בד בבד הם תיארו את המרחב גם כעזוב וכנטוש, בניגוד לשפע הרב שאפיינ לדבריהם את חייהם בתימן. השילוב בין השניים הפך את המקום, בלשונם של התושבים, למרחב "מוכר אך מופקר". כך למשל מתאר את המקום עזרי לוי, שהגיע לכפר ב-1952:

היו הבתים הנטושים, מסביב מלא עשב, הבתים הנטושים היו הרוסים בלי חלונות בלי דלתות. והיו הצריפים שהמדינה בנתה. עוד אפשר היה לראות את הכפר הערבי, הוא מזכיר את הכפרים הערביים בתימן, בהחלט, כן בהחלט, אין צפיפות של בתים. כמקובל בחוף לארץ בית פה בית שם, ובכל בית בתימן גרו לכל הפחות 10–15 משפחות. בתימן זה גם היה בגלל המרחק שהיה מבית לבית, ידעו זה הבית זה האבא אחר כך יהיה סבא ויהיה לנכדים ולנינים ולכל המשפחה. כן הם הגיעו למקום מוכר, מקום מוכר אבל מקום מופקר. מוכר ומופקר. אז חיפשו פחים וסגרו את החלון, חיפשו אני יודע מה כל מיני קרשים ועשו דלת, ולאט לאט אחר כך שיפצו.

שמחה חדר, מראשוני התושבים שהגיעו למקום, מתארת באופן דומה את העזובה: "פה לא כמו בתימן. בתימן יופי, פה היה שממה מדבר משהו לא טוב, כמה בתים ערביים פה בכפר והשאר מדבר לא היה כלום".

ההיכרות עם המקום באה לידי ביטוי גם באורחות החיים של התושבים, שחלקם המשיכו את החיים המוכרים מתימן. לדברי שלום לוי, תושב הכפר,

בכל דבר המקום הזכיר את תימן. עשו פה פיתות בטאבון, תראי פה את הטאבון אצלי, והיו הולכים לקנות קמח דורה וחיטה מרמלה, מיבנה, מרחובות. היו לוקחים טוחנים את זה בבית ועושים לחות, עושים פיתות. היה גם המסגד, נראה כמו מסגד לכל דבר. בזמנו [היה המסגד] שלהם, היו מתפללים, אחר כך היה בית כנסת ואיזה חורף אחד בא גשם הכל קרס.

המרחב המקומי — מרחב יהודי-ערבי — התכונן כמרחב שלישי (Bhabha 1994), מרחב היברידי שכתוכו התגבשה הקטגוריה המזרחית ככת כלאיים יהודית-ערבית היושבת על קו התפר בין הגבולות הפנימיים לגבולות החיצוניים (אייל 2005, 73). זהו מרחב מוכר וזר כאחד (חבר 2003). מחד גיסא, מרחב זה מבטא רצף מתמשך של תנועה בתוך המרחב המזרחי המוכר, כדברי הסופר שמעון בלס: "אני באתי מאזור ערבי, ונותרתי בדיאלוג מתמיד

עם האזור הערבי... אני לא שיניתי את האזור שלי. אני רק נעתי ממקום אחד למשנהו בתוך האזור" (שם, 202–203). מאידך גיסא, המרחב מסומן במאפיינים ההופכים אותו גם למרחב חדש וזר (שם, 205). מאפיין זה של זרות וקרבה, גורס חנן חבר, הופך למאפיין מהותי של המהגר המזרחי ושל המרחב המזרחי כמרחב שאינו מנוגד לגמרי למרחב הציוני ההגמוני, אולם בכל זאת תמיד נבדל ממנו. זהו מעין מרחב ציוני בלב מרחב ערבי, ומנוגד גם מרחב ערבי בלב מרחב ציוני — מקום רווי ניגודים ומרובה זמנים, שערכיותו הופכת אותו למקום זר ומנודה שאינו יכול לתפקד במלואו כ"מקום" ציוני (שם, 205–209).

במקרה של קוביבה/כפר גבירול, אי־הבהירות לגבי המרחב ותושביו, המסמנים בגופם ומאשררים מחדש את אופיו הערבי של המרחב, עומדת בניגוד להבחנות שהשיח הלאומי מבקש לכפות. היא הופכת את המקום ואת תושביו למנוגדים ומקבעת אותם כזרים. כך מתאר תושב הכפר, עזרי לוי, כיצד נתפס הכפר על תושביו בעיניהם של תושבי העיר רחובות:

קוביבה. כפר ערבי. שלילי מאוד, שנים. זה היה בושה להגיד קוביבה. כפר ערבי מבחינת מקום. האנשים נחותים אבל לא ערבים. זה איך נקרא לזה, זה מינוס שאתה יהודי שגר בכפר ערבי. זה אומר שאתה גר במקום חלש, לא יפה, הרמה שלך ירודה והמעמד שלך ירוד. לדעתי זה קודם כל בגלל המקום, בגלל השם, אחר כך גם היתה סטיגמה.

הניסיון לבטל את האמביוולנטיות שמגלמים הזרים ולמסד את ההבחנה בין היהודי לערבי מבוסס במקרה זה על שלושה יסודות: לאומיות, מרחב ואתניות. יסודות אלו מקיימים ביניהם משולש יחסים בתהליך הפיכתו של הכפר הפלסטיני קוביבה ליישוב יהודי. הם באים לידי ביטוי בשני תהליכים שהתרחשו בו בזמן. התהליך הראשון — ממשליות — הופעל מלמעלה, באמצעות ההיגיון המינהלי של המדינה על מנגנוניה: משרדי הבריאות, הדתות, החינוך, הדואר, הסעד, העבודה והפנים. משרדים אלו ביקשו לייצר מחדש את המרחב המקומי הערבי כ"מרחב מלאכותי", שהוא מרחב יהודי מפוקח ומאורגן שבו הכוח מגולם בממשליות כמרחב של שליטה. הדבר בא לידי ביטוי במאבק על ייחוד המרחב, שהיה כרוך כאמור בדה־פלסטיניזציה שלו ובמאבק על אורח החיים של תושביו ועל תרבותם.¹⁵

¹⁵ מהתיעוד הארכיוני של קוביבה/כפר גבירול עולה, כי בשנים 1949–1954 טיפלו משרדי הבריאות והסעד באוכלוסייה ובמרחב, ואילו בשנים 1955–1961 עיריית רחובות היא שטיפלה באוכלוסייה ומשרדי הממשלה — העבודה (אגף השיכון) והדואר — טיפלו בתשתיות. בסיפור ההיסטורי בולטים מנגנוני המדינה ונעדרים לכאורה מנגנוני השוק, אולם אפשר למצוא רמזים לקיומם. במשא ומתן בין משרד הפנים לעיריית רחובות על סיפוח הכפר לעיר התגלו אינטרסים כלכליים. עיריית רחובות סירבה לספח לתחומה את הכפר עד שיוסדרו האמצעים הכספיים שיעמידו לרשותה משרדי הפנים והסעד (א"מ ג' 2774/2, 18.8.1953). אפשר להניח שגם בתקופה מאוחרת יותר, כשנידונה בניית השיכונים במקום, חדרו למשא ומתן אינטרסים כלכליים, שהתקיימו "מעל" התושבים. מסמכי המדינה העוסקים במרחב המקומי מעידים על בעיה קשה של חוסר תעסוקה (שם), ומראיונות שערכתי עם תושבי המקום עולה כי נוצרו יחסי תלות כלכלית במוקדים שמחוץ לשכונה. רוב התושבים הועסקו כפועלים בפרדסים במושבי הסביבה וחלק מהתושבות הועסקו בעבודות ניקיון אצל משפחות בעיר רחובות.

התהליך השני נבע מלמטה וביטא את האוכלוסייה כקול מדבר, מגיב ופועל, הפורע את הסרגציה האתנו־טריטוריאלית שביקש השיח הלאומי להנהיג. תושבי המקום התנהלו במתח שבין היותם מושאי הפעולה של המדינה לבין היותם סוכנים אקטיביים המשבשים את ניהול האוכלוסין שהמדינה מבקשת לאכוף על אזרחיה. הדיאלקטיקה שבין שתי נקודות המבט היא שייצרה לטענתי את אופיו של המרחב כמרחב שלישי, והשליכה על עיצוב הכפר כ"מרחב במחלוקת" ועל תושביו כ"אנשי גבול".

במסגרת זו המדינה, באמצעות הלאומיות, הופכת לשחקן מרכזי בניהול האוכלוסייה ובשליטה על המרחב ועל היחסים המתנהלים בו. היא עושה זאת באמצעות קטגוריית האתניות שבעזרתה מבקשת הלאומיות לייצר גבולות חיצוניים ופנימיים כאחד, על ידי פעולות של תיוג (Gofman 1965), טיהור והכלאה (לאטור 2005) שהופעלו על המרחב ועל התושבים. האתניות משמשת אפוא כלי ליצירת אוכלוסייה הומוגנית מבחינה תרבותית, אולם בו בזמן היא מביאה לפיצולה, שכן הלאומיות משתמשת באתניות גם לייצור האחרים שלה, הזרים.

במקרה שלפנינו הסימון האתני, המתבצע על ידי תיוג ותהליכי אוריינטליזציה, נועד לא רק לבצר את ההבחנה בין היהודי לערבי באמצעות שרשרת המזרוח (כזום 1999) שיוצרת ההבחנה הבינארית בין מערב מפותח למזרח נחשל. הוא גם אינו כרוך רק בתהליכי קולוניזציה שבאמצעותם מבקשת הציונות "לנקות" את המזרחים מערביותם ולגאול אותם מהחטא הקדמון של השתייכותם למזרח (שוחט 1999). הסימון האתני הוא בעל ממד דיאלקטי, כפי שטוען יהודה שנהב (2003), בין התודעה הקולוניאלית לבין התודעה הציונית ביחס ליהודים יוצאי ארצות ערב. התודעה הקולוניאלית מייצרת אותם כאחרים ומדירה אותם כקבוצה אתנית נפרדת של בני "העולם השלישי". התודעה הציונית, לעומת זאת, מדמינת אותם כחלק מהלאום היהודי ולכן מבקשת, בלשונו של לאטור, לטהר אותם מהאחרות האתנית שלהם, כלומר מערביותם, כדי לגייסם לפרויקט הלאומי (שם, 14–17). המפגש בין שני סוגי התודעה יוצר פיצול תרבותי ופוליטי המגדיר את המזרחים כסוג של היברידים מוכלים ומודרים בה בעת (שם). באופן כזה תהליך הדה־ערביזציה, שבא לידי ביטוי בפרקטיקות המדינתיות, אינו רק פעולה של היפרדות מהערביות, אלא פעולה של סימון הקטגוריה ההיברידית כמסמן אתני שבו מיוצרת המזרחיות כזהות יהודית־ערבית. זהות זו היא אתר בעל שוליים רחבים, בלשונו של שנהב, שבו הלאומיות פועלת מתוך הגיונות פעולה שונים ולעתים סותרים, וגם הקטגוריה האתנית היא מפוצלת ומרוכה (שם). כאמור, הלאמת המרחב בקוביבה/כפר גבירול בשנות החמישים התבצעה על ידי תהליכי הכלאה וטיהור, שאפשרו למדינה לסמן את המרחב המקומי כיהודי ובה בעת לייצר הדרה מרחבית ששללה ושימרה גם יחד את המאפיינים הערביים של המרחב ושל האוכלוסייה. פעולות הכלאה בקוביבה/כפר גבירול באו לידי ביטוי ביצירת שותפות והכלה של האוכלוסייה באמצעות מוסדות הדת והחינוך שהוקמו במקום: בתי ספר, גני ילדים ובתי כנסת. כך למשל, אחת העדויות הראשונות להפיכת הכפר הפלסטיני קוביבה ליישוב יהודי

היא בקשתו של משרד הדתות ב-1949 להקים בית כנסת במקום. נציגי משרד הדתות ניהלו מעקב שוטף אחר אורחות החיים של התושבים: הם ביקרו במקום חדשות לבקרים והעבירו לתושבים שאלונים, למשל "שאלון ליישובים החדשים בארץ", שממנו אפשר היה ללמוד על הכפר ועל ההליכים המינהליים המתקיימים בו, על מספר התושבים, על בעלי התפקידים בוועד הדתי ועל שירותי הדת במקום – שחיטה, מקווה ובית עלמין.¹⁶

מוסדות הדת והחינוך היו מעין תעודת זהות, שסימנה את המרחב כיהודי ואת התושבים כחלק מהלאום היהודי.¹⁷ בו בזמן שימשה האוכלוסייה גם שומר סף בתהליך יהודי המרחב: היא סימנה את הגבולות העירוניים בין ה"אנחנו" היהודי לבין ה"אחר" הערבי, שגולם בכפרים ערביים כגון קוביבה, זרנוקה ועקיר, שסבבו את העיר רחובות ושאותם ביקשה המדינה למחוק.

כד בבד, פעולות הטיהור של המרחב ושל האוכלוסייה באו לידי ביטוי בניתוק המקום מן המרחב העירוני היהודי הסובב אותו. הניתוק ניכר בראש ובראשונה בהיעדר תשתיות חשמל וטלפון – תשתיות חשמל הותקנו במקום רק ב-1959 – היעדר שכפה על המקום בידוד וניתוק, קיבע את גבולותיו וסימן אותו כסָפָר. ב-1954 החל קציין המחוז של משרד הפנים, עזריאל זמוש, לבקש מגורמים שונים במשרד הדואר להתקין במקום קו טלפון לשימוש התושבים, אולם נתקל בסירוב. בתגובה התקוממו התושבים ונקטו "סרבנות אפורה": הם סירבו להשתתף בשמירה על השכונה. בתכתובת פנימית של משרד הפנים מיולי 1954 תיאר קציין המחוז את ניתוקו של המקום: "מבקש להתריע על הסכנה המרחפת על הכפר מחוסר טלפון. חסרונו בכפר הורגש בייחוד השבוע בזמן הרצח הטרגי במקום שקרה בשעות הצהריים ומן הנמנע היה להזעיק את המשטרה ומ.ד.א."¹⁸

במאוס 1955 כתב אותו קציין:

ניסיונות משמר הגבול לארגן שמירה מצד התושבים לא הצליח. התושבים סרבו לקבל על עצמם כל שמירה. הם קבלו על העדר טלפון ותאורה ודרשו מהמזכיר להצטרף אליהם

א"מ ג-4733/28, 22.9.1949; א"מ גל-6294/4, 3.8.1953.

מוסדות הדת והחינוך נוכחים במרחב התודעתי של האוכלוסייה ומסמנים את התושבים כסובייקטים לאומיים. מחד גיסא, הסימון נעשה באמצעות פרקטיקות המכילות את התושבים בסיפור הלאומי לעומת אזרחי המדינה הלא-יהודים, ומאידך גיסא, האופן שבו מתכוננים מוסדות הדת והחינוך ביישוב מדיר את התושבים אל שולי הלאום היהודי. מהתיעוד הארכיוני בתחום הדת עולה כי התנהלו יחסים דינמיים וקשר ישיר בין האוכלוסייה המקומית לנציגי משרד הדתות, ואילו מהתיעוד הארכיוני בתחום החינוך עולה כי מערכת החינוך בכפר בשנות החמישים ייצגה את הגבול הדק שבין הכלת התושבים להדרתם. המדינה אמנם הקימה מוסדות חינוך, אולם במסמכים הארכיוניים מופיעים דיווחים חוזרים ונשנים על הזנחה ועל רמת לימודים נמוכה, על מעקב רופף של משרד החינוך על פתיחת מוסדות חינוך ועל תלונות על מבנים רעועים בבתי הספר, שאינם מאפשרים לימודים תקינים. אם כן, ניהול המרחב והאוכלוסייה בתחומים אלו לא סיפק לתושבים את התנאים לניידות חברתית בעולם המודרני.

א"מ ג-2774/2, 20.7.1954.

16

17

18

להפגנה בעניין הזנחת הכפר... בכפר אין חשמל אם כי בשכנות, בכפר גאליה, יש חיבור חשמלי... נראה לי כי יש צורך דחוף לשפר את מצב הכפר מבחינה ביטחונית.¹⁹

נציגי משרד הפנים גייסו אפוא גם את הטיעון הלאומי כדי לשכנע את משרד הדואר להתקין טלפון במקום, ובמכתב נוסף שהוגדר "דחוף מאוד" ציינו את חדירתם של "מסתננים" למקום: בכפר גבירול אירעו מקרי רצח נוספים על ידי מסתננים. הכפר מבודד, ללא אפשרות קשר עם היישובים הסמוכים, אין בו תחנת משטרה, אף לא תחנת עזרה ראשונה. הפגנת תושבי הכפר במשרדי המינהל המחוזי ברחובות לאחר מקרי הרצח האחרונים תבעה במפגיע התקנת הטלפון בישוב ללא דיחוי נוסף. אבקשכם לטפל בדבר בדחיפות המקסימלית.²⁰

הבידול המרחבי של המקום ושל תושביו נוצר לא רק באמצעות היעדר תשתיות פיזיות. סוכני המדינה ובהם הסוכנות היהודית יצרו בידול מרחבי גם על ידי סימון המהגרים היהודים הערבים בתור "מקרים סוציאליים".²¹ בכתבה מ-1954 שהתפרסמה בעיתון למרחב תיאר הכתב מ' אבטליה כיצד הפך המקום "מקלט למקרים סוציאליים" בשל הזנחה של מוסדות המדינה:

בשנת 1949 יושב הכפר על ידי עולים חדשים, רובם ספרדים שהתארגנו כגרעין למושב עובדים. בסוף 1952... בקוביבה נותרו רק שלושים משפחות בעלי מום, ישישים ומקרים סוציאליים שאינם מסוגלים לשום עבודה... חסרי ישע ונדכאים החלו להתדפק על דלתות משרדי ממשלה ומוסדות כי יטלום תחת חסותם. כל אחד הפנה אותם לחברו. האפוטרופוס טען כי עם העברת מחלקת ההתיישבות הם הוצאו מרשותו. מחלקת ההתיישבות טענה כי היא מטפלת במתיישבים ולא במקרים סוציאליים, ואילו הסוכנות קפצה על המציאה ועל התגלית והחלה לשלוח לכפר "תוספת" של מקרים סוציאליים נוספים מהסביבה. עד מהרה פשטה השמועה בקרב העולים ברחבי הארץ כי בכפר קוביבה שליד רחובות יש בתים פנויים. ובמקביל "לקליטה המאורגנת" של הסוכנות החלה פלישה של בורחים ממושבי עולים בגליל וממעברות בנגב.²²

19 שם, 2.3.1955. הסוכנות האפורה וההפגנות שתוארו במקרה זה הן ביטוי למחאה ולהתנגדות בלתי ממוסדות של יחידים. להרחבה בעניין זה ראו מאמרה של אדריאנה קמפ (2002) על עזיבת מושבי העולים בשנות החמישים. קמפ מראה כיצד המחאה על הפרקטיקות שנקטה המדינה באה לידי ביטוי בין השאר בהתנגדות יומיומית בלתי ממוסדת של פרטים, שנתפסה בעיני הממסד כבעיה פוליטית. בין פרקטיקות ההתנגדות של המהגרים שסירבו להישאר במושבים היא מונה פנייה לשוק השחור, שימוש באמצעי ייצור קולקטיביים לצריכה פרטית ועזיבת המושבים לטובת מעברות במרכז הארץ.

20 מכתב מ' גוברניק, הממונה על המחוז במשרד הפנים ברמלה, למשרד הפנים בירושלים, המחלקה למועצות אזוריות וליישובים חסרי סטטוס מוניציפלי, א"מ ג-2774/2, 12.9.1955.

21 שם, 12.8.1953. המסמכים המתחייחים לקוביבה/כפר גבירול אינם מפרטים מיהם "המקרים הסוציאליים", אולם במסמכים של הסוכנות היהודית נכללו תחת הגדרה זו נכים, זקנים, חולים, רוח, חולים כרוניים, אלמנות, חרשים ואנשים שראיתם אינה תקינה (הארכיון הצינוני, S84/247).

22 מ' אבטליה, למרחב, 1954, א"מ ג-2774/2.

על הזרים, המהגרים היהודים הערבים, כמו על המרחב שבו התגוררו, הוטלה סטיגמה²³ שייצרה הדרה מרחבית. התושבים תוארו בעיתונות כ"מוכי גורל, מטומטמים ושחפנים", "אנשים שטרם למדו חוק וסדר". בד בבד הפך המרחב המקומי למובחן מהמרחב החברתי הסובב אותו, ותואר אף הוא בעיתונות התקופה כ"מארת זוהמה... מקום אפל שבו החורבות שורצות עכברושים, נחשים ועקרבים, וגללי צואה וערמות אשפה נערמים ליד פתחי הכוכים האפלים המשמשים למגורי אדם".²⁴ במילים אחרות, כדי להתמודד עם המרחב יש להקיפו בגדר תרבותית המייצרת אותו כ"מרחב אנכרוניסטי" (McClintock 1995), שתושביו מתקיימים בזמן קדום במרחב הגיאוגרפי ומתויגים כבני אדם אנכרוניסטים ובלתי רציונליים (שם, 30; חבר 2003). כך הופכת הסטיגמה, כפי שגורס באומן (Bauman 1991), לנשק יעיל להגנה מפני הזרים, שכן היא מציגה את השונות כדבר שאינו בר תיקון ובכך היא מצדיקה הדרה תמידית של הזר ומקבעת אותו בזהות של האחר המודר. הזר נתפס כאדם בלתי מחונך, שאינו בקיא במנהגים המקומיים וטרם הסתגל לתנאים המקומיים. בחוסר ההתאמה שלו הוא מסמן איום (שם, 68).

האיום הגלום בזר הוא הסיבה לכך שניהול האוכלוסין והמרחב בשנים הראשונות (1949–1955) הופקד בעיקר בידי משרד הבריאות ומשרד הסעד – מנגנוני המדינה שתפקידם לתקן את המרחב ולחנך מחדש את האוכלוסייה באמצעות שיפוט מנרמל (Foucault 1977). משרדים אלו השתמשו בשיח של מומחים שביקש לבודד ולחקור את האוכלוסייה המקומית. שיח המומחים הוא שאפשר את ההבניה החברתית של היהודים הערבים כבני כלאיים על ידי סימונם כאובייקטים לשיח של טיהור. לשם כך הוא הציג את קליטתם כבעיה של מודרניזציה ויצר הבחנות בקרבם בין הפרימיטיבי (הערבי) לבין המתקדם (היהודי) (אייל 2005). כך נוצר מנגנון לאיתור מאפייני האוכלוסייה, שהפך את התושבים לאוכלוסיית מטופלים. בד בבד התנהל עיסוק בלתי פוסק בשיח היגיני, שביקש לנקות ולתקן את האוכלוסייה ואת המרחב שנחשבו מזוהמים.

ביטוי להתייחסות זו אפשר למצוא במוטיב חוזר של ניתוק המים בכפר כאמצעי ממשמע במהלך כל שנות החמישים. מסמכים המתעדים זאת נמצאו מהשנים 1953, 1954 ו-1956. בכל אחד מהמקרים, תושבים שהחזיקו במשקי עזר לגידול ירקות לא עמדו בתשלומי המים, ובתגובה ניתקה חברת מקורות את המים בכפר, בכל פעם לתקופה של ימים ספורים עד כמה שבועות.

ב-1953, בפעם הראשונה שנותק זרם המים במקום, הופסק גם פינוי האשפה בשל פיגור בתשלומי מים וארנונה, ואנשי משרד הפנים התריעו על סכנה של התפרצות

²³ ארווינג גופמן עמד על המאפיינים החברתיים של הסטיגמה: אינדיבודואל או קבוצת אנשים מחזיקים במאפיין המתורגם כסימן נראה של פגם נסתר, עוולה מוסרית או רשעות, ומביא את מי שפוגש בהם להתרחק מהם שכן מוטלת עליהם סטיגמה. יש להם שונות בלתי נחשקת הפוגמת באנושיותם (Goffman 1965, 5).

²⁴ ראו הערה 22.

מחלות מידבקות.²⁵ הגורמים המטפלים – משרד הפנים, משרד הסעד, אגף הקליטה של הסוכנות ועיריית רחובות, שאליה אמורים לספח את המקום – החליטו כי תיקון המצב נעוץ בראש ובראשונה בפתרון בעיית הסעד (כלומר הבעיה האנושית) ולא בפתרון המעמד המוניציפלי של היישוב (כלומר בעיית המרחב). לשם כך הוגדל תקציב משרד הסעד, אולם סיפוחו המתוכנן של הכפר לעיר רחובות נדחה שוב ושוב.²⁶ מצבו של הכפר הוסיף להיות קשה, ובאוקטובר 1953 הודיע הממונה על מחוז המרכז במשרד הפנים על הפסקת עבודתה של העובדת הסוציאלית בכפר גבירול בשל סכנה לביטחונה. "תיקון" המרחב התבצע בין היתר על ידי "חינוך" האוכלוסייה: משרד הסעד ארגן למשל "חודש ניקיון" בהתנדבות התושבים:²⁷

מלשכת הבריאות ולשכת הסעד נמסר על מצב סניטרי ירוד בכפר, דבר אשר הביא לתחלואה בנקילוסטומה, מחלת דם הנגרמת על ידי תולעים עקב חוסר סניטציה. כן מצב הבריאות בכללו ירוד עקב תזונה בלתי מספקת בגלל חוסר העבודה, יש מיד לשפר את סדרי הניקיון בכפר כדי למנוע התפשטות מחלות. יש להוסיף חצי יום עבודה בניקיון. משרד הסעד מארגן חודש ניקיון בהתנדבות התושבים.

העיסוק של משרד הסעד במרחב המזוהם ובצורך לחנך את האוכלוסייה, שחוזר ועולה במסמכים שונים, מיטיב לגלם את האימה שהערכוב מטיל על הרעיון המודרני. מרי דגלס (2004, 17) עמדה על כך שהטיפול בכללן ובזיהום מבוסס על הטענה כי אלו הם דברים שאינם במקומם, החורגים מהסדר החברתי והתרבותי. אחת הדרכים לעשות זאת, אומרת דגלס, היא לייחס סכנה לתפיסות או למרחבים שנחשבים מזוהמים, וכך לייצר מרחבים אחרים, מטהורים לכאורה, המתאפיינים בסדר.

ביטוי לכך הופיע גם בניתוק השני של המים בכפר גבירול בידי חברת מקורות, ב-1954. בכתבה שפורסמה בעניין זה בעיתון ידיעות אחרונות תואר מצבו של הכפר – מזוהם – ומצבם של התושבים – חולים ועבריינים. בכתבה בולטת ההתייחסות הביורוקרטית של הרשויות, המנהלות את המרחב בעזרת היגיון המאופיין ברציונליות אינסטרומנטלית, אולם בד בבד אפשר לראות כיצד אכיפת הפיקוח מייצרת גם ענישה ממשעת, מתקנת ומנרמלת (Foucault 1977).

זרם המים לכפר גבירול (קוביבה) הופסק שלשום שוב ומאה וחמישים המשפחות השוכנות בו נותרו ללא מים לשתיה ולרחיצה. התושבים העבירו את תשלומיהם לחברת "מקורות" כפי שמגיע מהם, אולם מזכיר הכפר – פקיד משרד הפנים – הטיל עליהם תשלום נוסף על חשבון השקאת הגינות שליד הבתים. בקשר למס זה מתנהל ויכוח בין התושבים לפקיד ורוב המתיישבים לא שילמו את חובם. משום כך הוצאה מסקנה מרחיקת לכת: זרם המים

25 א"מ ג-2774/18.8.1953.

26 דוח סיכום ישיבה מיוחדת שנערכה במשרד הפנים בהשתתפות כל הגורמים שצוינו, בנושא מצבו הקשה של הכפר ואפשרות סיפוחו לעיר רחובות, שם, 23.8.1953.

27 שם, 15.10.1953; שם, 23.2.1954.

הופסק. התושבים טוענים כי המזכיר ביצע את העונש ונעלם מעיניהם. שלוש פעמים בשבוע הוא בא מביתו בבאר יעקב לנהל את ענייני כפר גבירול. רשות מוניציפלית אין בכפר. ועד לא נבחר. כל העניינים נחתכים על פי דעתו של המזכיר. בהיעדרו אין אל מי לפנות בדרישות ובמחאות וכך הוטלה על זקנים נשים וטף גזירת צחיון מוחלט. על כפר גבירול רובצת מארת זוהמה איומה, זה שנתיים לא נאספה אשפת הכפר, תלי תלים של זבל נערמים בראש חוצות. זכוכים, יתושים וכל מיני שרצים ממלאים את חלל האויר ומפיצים מחלות בקרב התושבים... לפני כשבוע ימים עזבה הרופאה מטעם קופת חולים את הכפר בגלל הקושי להסתדר עם האוכלוסייה, שטרם למדה חוק וסדר. טרם נמצא רופא אחר שיאות לבוא לכאן.²⁸

בסוף 1954 התריע קציין המחוז של משרד הפנים ברחובות על האפשרות של התמוטטות הכפר בשל הרכב האוכלוסייה, וביקש להפסיק את "זרם העולים הנחשלים" המגיעים אליו.²⁹ גם לאחר שסופח לעיר רחובות נמשך ניתוקו של המקום, שכן ניסיונותיהם של התושבים לחדור אל לב המושבה האשכנזית הוותיקה נתקלו בסירוב מוחלט. יצחק כץ, שהיה ראש עיריית רחובות באותן שנים, סיפר בריאיון עמו:

הציבור לא התלהב לקבל את החומר האנושי של כפר גבירול. לא העברנו אף אחד [לתוך העיר]. בכל מקום שהיו בתים זה לא יצא לפועל. חששו, שמעו ברחוב שעומדים לקנות אז באו אלי... אני לא רוצה לכנות במילים מדויקות למה התנגדו, זה היה עולים מארצות אחרות ובסביבה הזו שאני אומר ישבו הוותיקים שזה לא אותו דבר, אני יודע מה.

כדברי באומן, הגדר התרבותית, המיוצרת באמצעות הסטיגמה, הופכת לאמצעי המאפשר לקבע את הזרים, היהודים הערבים, בתור האחר הנצחי. היא מייצרת הפרדות טריטוריאליות שהופכות את היציאה מהמרחב המקומי בקוביבה/כפר גבירול למשימה בלתי אפשרית כמעט. ואמנם, בעיתונות התקופה תיארו התושבים את המקום כ"בית סוהר ממנו לא נצא עד שנמות", וטענו כי "גבול מדינת ישראל מסתיים בקוביבה".³⁰

4. המרחב הערבי

החל מאמצע שנות החמישים, עם סיפוח הכפר לעיר רחובות, ביקשה המדינה להתמודד עם האמביוולנטיות שייצר המרחב כמרחב יהודי-ערבי גם על ידי ניסיון לארגן מחדש את הגבולות הפנימיים במקום — הריסת המרחב הערבי הישן והקמת מרחב מודרני חדש בדמות שיכונים המאפשרים לקודד את האוכלוסייה ולמיינה. יצירת הגבולות הפנימיים מותנית בהגיונו של השיח הלאומי המבקש לאכוף באמצעות המרחב הטריטוריאלי קהילייה

28 ידיעות אחרונות, 29.6.1954.

29 א"מ ג-2774/2, 22.11.1954.

30 א"מ ג-2774/2; נוריאלי 1956.

מדומיינת הומוגנית, במקרה זה אוכלוסייה יהודית נפרדת ממרחב הזיכרון הפלסטיני. במקרה של הזרים, מדינת הלאום מבקשת לעצב באמצעות המרחב הטריטוריאלי את מה שאי-אפשר היה להשיג בדרך הטבע: כיבוש המרחב הערבי וטיהורו באמצעות הריסת הספירה הפרטית של בתי הפלסטינים, אגב שימוש במרחבים מהספירה הציבורית הערבית והסבתם למרחבים ציבוריים יהודיים. כך ביקשו הרשויות להסב את המסגד למפעל חבלים או לבית תרבות, ולבסוף הוא הפך לבית כנסת; ה"כתאב", חדר הלימוד הערבי, הפך חלק מבית הספר של החינוך העצמאי היהודי וכמה מהמבנים הערביים שהיו מפוזרים בכפר הוסבו לבתי כנסת ולבית שחיטה.³¹ באופן פרדוקסי דווקא ה"ישן" הוא שאפשר את ה"חדש", שכן כל עורקי החיים הראשיים של הקהילה – עבודה, תרבות, חינוך ודת – התנקזו אל תוך המבנים הערביים הוותיקים.

בסוף שנות החמישים, לאחר שסופח הכפר לעיר רחובות, החל משא ומתן בין רשויות המדינה – משרד העבודה ועיריית רחובות – לבין התושבים על מציאת פתרונות דיור לאלו שהתגוררו בבתים הערביים שכונו "הבתים הנטושים".³² בתים אלו היו מעין מובלעת בתוך הכפר, שהפכה למסמן גבול בין היישוב היהודי החדש לבין היישוב הפלסטיני הישן, ששרידיו נותרו על תלם. נוכחותם של הבתים שעמדו ריקים אפשרה, נוסף על הקליטה המאורגנת של הסוכנות, גם "פלישה של בורחים ממושבי עולים בגליל ומעברות בנגב לבתים הריקים".³³ כך, זרם המהגרים שהגיע למקום באופן עצמאי איים למעשה על הסדר שביקשה המדינה לכוון.³⁴

המשא ומתן על מציאת פתרונות דיור התקיים אגב מאבקים מלמטה למעלה ומלמעלה למטה. התושבים בשיתוף העירייה לחצו על משרד השיכון שיעבירם לשיכונים. אולם המשא ומתן על בניית השיכונים הדגים בצורה חריפה ביותר כיצד סירבו התושבים "להתביית" ולהפוך לסובייקטים הצייתנים שביקשה המדינה לכוון. התושבים מכאן והמדינה מכאן דיברו בשני קולות. המדינה הכילה את התושבים באזורי גבול סימבוליים ופיזיים, אך ביקשה להתאימם ל"סטנדרט" המרחבי שיעדה להם. התושבים, לעומת זאת, התגלו כסובייקטים

31 א"מ גל-19/4738; א"מ גל-2/2774; א"מ גל-8/6330.

32 למעט אזכור אחד משיבה שהתנהלה בראשית שנות החמישים, שהשתתפו בה קצין המחוז של משרד הפנים, גורמי סעד ונציגי עיריית רחובות (א"מ גל-2/2774), לא נמצא אזכור למציאת פתרונות דיור למתגוררים בבתים הערביים בכפר. התיעוד המוקדם ביותר נמצא בארכיון העיר רחובות, אולם גם שם החלו בתיעוד הכפר רק ב-1958, שלוש שנים לאחר סיפוחו לעיר. בכפר גבירול התגוררו בשנים אלו תושבים רבים נוספים במעברות צריפים, אולם הטיפול בפינוקם החל מאוחר יותר, בראשית שנות השישים.

33 ראו הערה 22.

34 בעניין זה ראו את מאמרו של בני נוריאלי (2005) על פלישתם של מהגרים יהודים-ערבים יוצאי טוניסיה לבתים בגטו בלוד, ועל כינונה של רשת חברתית אלטרנטיבית בין יהודים לערבים שהתגוררו במקום. נוריאלי בוחן כיצד הקשו הפרקטיקות היומיומיות על כינון הסדר האתנו-טריטוריאלי שביקשו מנגנוני המדינה לכפות על המרחב, כשהן מטשטשות את קווי התיחום בין היהודי לערבי.

שאינם מתמיינים: הם ביקשו אמנם לעבור לשיכונים, אך דרשו מהמדינה להגדילם כך שיתאימו לצורכיהם.

בסוף 1958 כתב ראש עיריית רחובות, יצחק כץ, למנהל אגף השיכון בקריה, משה טנה, וביקש ממנו לסייע בהריסת "הבתים הנטושים" במסגרת פרויקט חיסול המעברות. ממכתבו אפשר לעמוד על האופן שבו הפך "הכפר הנטוש קוביבה" לשריד מהעולם הישן, המפריע לבניית העולם החדש. שוב חוזרים התיאורים שאפיינו קודם את הכפר כולו, תיאורים של זוהמה ולכלוך המפריעים להתהוות המרחב המודרני החדש והנקי:

הננו פונים בזה אליך ומבקשים את עזרתך בחיסול הכפר הנטוש קוביבה (כיום כפר גבירול)... הסוכנות ישרה בשעתו את הכפר ו"עמידר" הקימה באדמותיו צריפים... בשיתוף עם הנהלת "עמידר" אנו משפרים את הכפר ומשתדלים לתת לו צורה נאה: בימים אלה מכניסים חשמל לכפר, הותוו דרכים, גודרו המגרשים, סודרו הספקת מים ושרות ניקיון קבוע. דע עקא שהכפר הנטוש, על בתיו הרעועים וההרוסים, למחצה בעינו עומד והרע ביותר שהבתים שבו מיושבים הם. הכפר הנטוש נמצא בדיוק באמצע הישוב החדש, מהווה מקום לזוהמה ולכלוך ואין כל אפשרות להכניס בו סדר וניקיון, וכל השיפורים שאנו עושים בישוב החדש אין להם למעשה ערך אפקטיבי והם עולים בתוהו, כל זמן ולא יהרסו הבתים הישנים שבכפר הנטוש לחלוטין. בקשתנו היא, איפוא שתושבי הכפר הנטוש, הסובלים זה 9 שנים מתנאי דיור קשים אלה יכללו במסגרת חיסול המעברות, ושכמקום בתי חמר ודבש הרעועים והנוטים ליפול יוקם שכונ שאליו יועברו התושבים. בידינו רשימה חתומה על ידי תושבי הבתים הנטושים אשר הביעו את נכונותם להירשם מיד לשכון שיבנה בכפר בתנאי שכון לחיסול המעברות.³⁵

אולם משנאלץ ראש העירייה להתמודד לא רק עם ניהול המרחב, אלא גם עם ניהול האוכלוסייה, שהתקוממה ופרצה את גבולות המרחב העירוני אל מרחב סימבולי אקסטרטוריאלי – העיתונות, שאליה פנתה לעזרה – הפכו התושבים לגורם הפורע את הסדר, מזהם ומשבש את מערכת החוקים והמיונים ואת תקינותו של המרחב.

ב-1959 פנה זכריה אבוע, תושב הכפר, לעיתון מעריב וקבל על תנאי המגורים במקום.³⁶ העירייה הגיבה במכתב תשובה למערכת העיתון. התושבים, שתוארו כסובלים במכתב ששלח ראש העירייה למנהל אגף השיכון, הפכו עתה לפורעי חוק שנכנסו לבתים ללא אישור ולסרבנים קשי עורף, שרק מחציתם מוכנים לעזוב את דירותיהם הישנות:

הכפר הנטוש כפר-גבירול (קוביבה)... מורכב משני חלקים: בתי עץ המושכרים על ידי עמידר וכן חלק נטוש אשר בו בתים ערבים בהם מתגוררות עדיין כמאה משפחות מבלי שהדירות נמסרו להן בשעתו על ידי גוף מוסמך ומבלי שהן משלמות עד היום שכר דירה כלשהוא... העירייה טפלה ומטפלת בכל בניין בו בטיחות המגורים מפוקפקת וכבר הרסה מבנים רבים

35 ארכיון רחובות, תיק כפר גבירול, 29.12.1958.

36 מכתבו של אבוע לא נמצא, אולם בתשובתה למערכת עיתון מעריב התייחסה העירייה למכתבו.

שלא היתה להם תקנה. העירייה בצעה ללא שתוף המוסדות פעולת נקיין יסודי בכפר גבירול שכללה הסרת גדרות... ופריצת דרכים ע"י בולדוזר והיא מעסיקה עתה בכפר שלושה עובדים סניטריים ומצב הניקיון משתפר והולך באופן ניכר. כן העבירה העירייה בהשתתפות עמידר רשת חשמל ברחובות... ובמידה שהבתים הנטושים בנויים לאורך רחובות בעתיד הרי מגיע המאור גם אליהם. והעיקר בעיית השיכון. כידוע מטפל בבעיה נכבדה זו אגף השיכון של משרד העבודה. העירייה בשיתוף עם ועד דיירי המבנים הנטושים מעלה לקדום הפתרון. אגף השיכון נענה בעין יפה והתכונן של המבנה היפה הזה נמצא בשלב מתקדם. הבצוע תלוי בעקרו בשני גורמים. האחד נכונות הדיירים לעזוב את בתיהם ולעבור לשיכון במידה והבתים יהיו מוכנים, כי הבתים מפוזרים על פני כל השטח שהוא תל חרבות, וכדי להקים שיכון מודרני יש לבצע בו עבודות עפר עצומות כשהוא פנוי ממבנים קיימים. עד היום הביעו נכונות זו רק 45 מתוך קרוב לתשעים משפחות. והגורם השני הוא החלטת הממשלה להתרכז כיום במפעל חיסול המעברות. ואין מבנים אלה בכפר גבירול נמנים על סוג זה.³⁷

זיגמונט באומן (2002) מכנה את העידן המודרני "עידן הגננים": עידן הסדר המלאכותי של המתכננים, שתופסים את החברה ואת הפרטים בה כמי שיש להפעיל עליהם פעולות כוחניות של טיפוח, שיפור, השבחה, גיזום ואף עקירה כדי שיצמחו בהתאם לתוכניות שיועדו להם (שם, 144). באופן דומה, יש לשים לב כיצד הדגישה העירייה שהטיפול במרחב כולל פעולות של הסרת גדרות, פריצת דרכים, התקנת חשמל, ניקיון יסודי בעזרת עובדים סניטריים והפיכת המגורים לבטיחותיים באמצעות הריסת בתים. כל זאת בשעה שהתושבים, כמו הבתים הערביים, היו "מפוזרים על פני כל השטח שהוא תל חרבות" והפריעו להתכוננותו של מרחב מודרני באמצעות שיכונים, שכן "יש לבצע בו עבודות עפר עצומות כשהוא פנוי ממבנים קיימים". העובדה שעל פי החלטת הממשלה הבתים טרם נכללו בתוכנית לחיסול המעברות ולהקמת שיכונים — החלטה שהיתה אולי הגורם המעכב העיקרי — הוצנעה בסוף המכתב בפסקה אחת בלבד.

במקרה שלפנינו עוצמתה של המדינה הופכת מאוחר יותר לחדלונה. תחילה, בעת אכלוס המקום, החפיפה בין המרחב הערבי לתושביו החדשים היהודים-ערבים נתפסה דווקא מתאימה כדי לסמן את המקום כמרחב יהודי. כך למשל, בדוח מ-1949 על אכלוס הבתים בכפרים הערביים כתב הרופא המחוזי של רחובות, ד"ר סנדלר:

כל חדר בגודל בינוני צריך לאכסן 3-4 אנשים. לעתים יש רק חלון אחד, בצד הדלת, כך שאין רוח יכולה לעבור. רק בחדרים מעטים פתחו גם חלון בקיר ממול. לכן הרבה חדרים הם מחוסרי אויר, אולם הסבירו לנו שיוצאי הארצות הערביות מעדיפים דווקא סידור כזה.³⁸

37 ארכיון רחובות, תיק כפר גבירול, 12.8.1959.

38 א"מ ג/14/148, סניטציה, ביוב, היגיינה ותברואה במחוז רחובות.

אולם מאוחר יותר, כשביקשה המדינה לביית את המרחב ולרוקן אותו מהמשמעויות הערביות המגולמות בו והפורעות את הסדר – ב"פלישה" של היהודי לערבי – היא נתקלה בהתנגדות התושבים. שכן התושבים סירבו להיעלם או להפוך לסובייקטים צייתנים ותבעו להפוך לשחקן מרכזי שישפיע במפורש על גורלו. הם פנו בעניין בעיות הדיוור בכפר לעיריית רחובות ולמשרד העבודה;³⁹ הם לא הסכימו להסתפק בדירות שהציע להם אגף השיכון ותבעו דירות גדולות יותר שיהלמו את גודל משפחותיהם. במכתב לאגף השיכון במשרד העבודה מ-29 באפריל 1960 כתבו התושבים:

הרינו מפנים את תשומת לבך לידיעות שהגיעו אלינו והדאיגו אותנו מאוד. ראשית שמענו על דחייה כביכול בביצוע הבניה אף שיישור השטח נגמר. כמו כן נודע לנו שאתם מתכוונים לבנות דירות מהסוג הקטן ביותר, דבר שבוודאי ירחיק רבים מלהיכנס ולהירשם בשיכון זה. ומכיוון וכמוכם כמונו מעונינים מאוד שדירותיהם של גרי רכוש הנטוש תיהרסנה ודייריהם יעברו לשכון, הרי מן הדין שאתם צריכים לעשות היפך ממה שחשבתם לעשות. לפיכך כדי להקל עלינו את ההסברה... שלא ישאר שריד מהבתים הערביים במקום נבקשכם אפוא שהדירות יהיו מטיפוס טוב ובמכסימום של גודל כי כמעט אין משפחה בתוכנו פחות משש נפשות...⁴⁰

בניית השיכונים החדשים הסתיימה בסופו של דבר במהלך 1960. אגף השיכון סירב ככל הנראה לבנות דירות גדולות נוספות, שכן באוקטובר 1960 הודיע לחברת עמידר שמבין 38 הדירות שנבנו בשביל תושבי "הבתים הנטושים" רק עשר דירות, כפי שנודע לתושבים, נבנו במסגרת מוגדלת.⁴¹

לאחר סיום הבנייה החלה המדינה לעסוק בפינוי המרחב הערבי ובהריסתו. במקרה זה אפשר לראות כיצד באמצעות פעולות של ארגון המרחב מחדש מבקשת המדינה לפענח וללמוד את חוקיותו בעזרת סטרוקטורות שאמורות לייצר אותו כמרחב מסודר ומפוקח – מטוהר ממרחב הזיכרון הפלסטיני. בדצמבר 1960 הכין מדור הצריפונים באגף השיכון שבמשרד העבודה רשימת מועמדים לקבלת דירת שיכון בשכונה. אולם התנאי לקבלת הדירה החדשה היה הריסת הדירות הישנות: "מסירת מפתחות הדירות לנ"ל מותנית בהריסת דירותיהם הנוכחיות, ויש להביא זאת לידיעתם בטרם יחתמו על חוזה התקשרות. על המועמדים להתחייב בפניכם בכתב שתנאי זה ידוע להם".⁴² בו בזמן נערכה גם עיריית רחובות לארגון מחדש של המרחב: היא ביקשה ממינהל מקרקעי ישראל הנחיות כיצד לבצע את הריסת הבתים עם פינוי, והודיעה לדיירי הצריפים בכפר כי השיכונים החדשים מיועדים לדיירי

³⁹ ארכיון רחובות, תיק כפר גבירול, 12.1.1959; שם, 15.5.1960; שם, 19.9.1960.

⁴⁰ שם. המכתב נשלח לבן-ציון מלמן מאגף השיכון.

⁴¹ שם; א"מ ג-4427/25, 8.10.1960.

⁴² מכתב ממנהל מדור הצריפונים באגף השיכון, י' מוסקוביץ, לחברת עמידר בנס ציונה; וראו גם ארכיון

רחובות, תיק כפר גבירול, 20.12.1960.

"הבתים הנטושים" בלבד. ההכנות לקראת המעבר לשיכונים החדשים נמשכו גם כ-1961. משרד העבודה שלח לרשות הפיתוח רשימה ובה 11 מועמדים, ולעמידר שלח רשימה ובה חמישה מועמדים נוספים, כולם דיירי "הבתים הנטושים" שאמורים לעבור להתגורר בדירות השיכון. גם הפעם היו הנחיותיו לרשות הפיתוח חד-משמעיות: "נבקשכם לשלוח את נציגיכם ביום שני ה-20.3.61 בשעה 8.00 בבוקר לחב' 'עמידר' בנס ציונה, ע"מ להפגש עם נציגי העירייה ועם המשתכנים, ולקבל לידיכם את הבתים לשם הריסתם בו ביום, אחרת לא נוכל למנוע פלישת תושבים חדשים לבתים הריקים".⁴³

אולם הפרקטיקות הממשליות אינן עולות בקנה אחד עם סדר היום של התושבים, הפורעים את המשא ומתן שמתנהל עם המדינה אגב עירוב של הסכמות והתנגדויות. אי-ההתאמה של הזרים חושפת את כוחם המאיים, הטמון ביכולתם לבלבל ולהטעות את הסדר הפנימי (Bauman 1991, 61). היא גם הופכת אותם לסכיזופרנים, לסוג של חתרנים, החומקים מכל סטרוקטורה המבקשת לכוון אותם לסדר מסוים (אזולאי ואופיר 2000). הדבר בא לידי ביטוי בהסכמה עקרונית של התושבים לעזוב את הבתים, כשהם מסרבים לשלם תמורת דירות השיכון ודורשים שייבנו להם דירות גדולות יותר. התנגדותה של האוכלוסייה המקומית לפנות את הבתים מגלמת בסופו של דבר את חדלונה של המדינה בטיהור המרחב הערבי ובכינון הגבולות הפנימיים. בסוף 1961 הורה אגף השיכון במשרד העבודה למדור הצריפונים במשרדו להעביר את רוב הדירות החדשות לתושבים אחרים.⁴⁴ במקרה זה כוחם של הזרים טמון ביכולת ההתפשטות שלהם, שאינה ניתנת לקידוד ולשליטה (דלו וגואטרי 2000). תנועתם מייצרת אי-ודאות ועמימות, המייצגות בו בזמן התרפסות וגם איום, שהופכים אותם למכלולים שאינם ניתנים למנייה, כלומר למכלולים שאינם ניתנים לשליטה ושאי-אפשר להכניס אותם למערכת מסודרת (שם).

5. סיכום

האיום שבאמביוולנטיות, טוען באומן, טמון באפשרות לפרוע את הסדר, כלומר לשייך אובייקט או מאורע ליותר מקטגוריה אחת, וכך ליצור כאוס, חוסר שליטה וחוסר אפשרות לצפות את תוצאות הפעולות (Bauman 1991). המהגרים היהודים הערבים שהגיעו לקוביבה בראשית שנות החמישים ביטאו איום כפול: לא רק שהם גילמו בגופם ובזהותם את אי-ההתאמה שבין היהודי לערבי, אלא שנוכחותם בכפר אתגרה את השיח הציוני ופרצה את הגבול שהונדס מלמעלה. היא מנעה את מחיקת מרחב הזיכרון הפלסטיני ואף הטעינה אותו במשמעויות אתניות חדשות. המרחב המקומי הפך למרחב של גבול פנימי שהוא גם סוג של "אנטי-גבול", אזור שבו הזהות מתפוגגת והיהודי מתמזג עם הלא-יהודי (אייל 2005).

⁴³ שם, 17.3.1961; שם, 3.3.1961; שם, 28.3.1961; שם, 17.3.1961; שם, 24.3.1961.

⁴⁴ שם, 17.10.1961.

זהות זו התקיימה בשני רבדים. ברובד הגלוי — ברמה התודעתית — זיהו את עצמם התושבים עם השיח הציוני, אולם בד בבד התקיים כל הזמן גם רובד סמוי, בלתי רציף, שבו הבליח קול אחר, קולו החתרני של החקיקין (Bhabha 1994). זהו קול שהנגזרת שלו היא תודעה, בדרך כלל לא מודעת, שגם אם אינה פועלת לשינוי הסדר החברתי, היא מערערת על השיח ההגמוני. זהו קול שמוכיח בכל פעם מחדש שהחקיקין תמיד יהיה "Almost the same but not quite", ושמימת ה"חינוך" במהותה אינה מושלמת ומכאן גם כישלונה היחסי (שם, 86–89). הדבר בא לידי ביטוי בעבר, כמו בהווה, למשל בדבריו של תושב הכפר, שלום לוי, המתגורר בבית ערבי שאותו הוא אמור לעזוב במסגרת פרויקט פינוי-בינוי. בריאיון עמו דיבר לוי על הערבים "יימח שמם", שבשנות החמישים היה להם בכפר גבירול סניף של פת"ח, אולם בו בזמן הוא מקיים קשרי חברות עם הבעלים הפלסטינים של הבית שבו הוא מתגורר. הוא מארח אותם ונוסע להתארח אצלם בעזה ומתפאר שהוא מסתובב בעזה כמו ברחובות. בד בבד הוא מקיים יחסים דואליים גם עם המרחב הציוני המגולם בכפר גבירול, הוא קוביבה. הוא מפשיט את המרחב מצורתו הדמוגרפית שביקשה המדינה לכונן, וקושר בין היהודי הערבי לבין הערבי הפלסטיני. את שניהם הוא רואה כעקורים בני כפר אחד. "אני מרגיש פה כמו פליט", הוא אומר, "את לא ראת את חאן יונס ולא ראת את ג'בליה, אני מרגיש... הבית שלי בדיוק כמו שלהם. הבית שלהם הוא פה, אני גר בבית שלהם, הם גרים שם והם שם, אלה שגרו פה הם גרים בג'בליה, ואני מרגיש כמוהם".

אם כן, הניסיון לפרק את ההטרונגיות האתנית שמגלמים הזרים ולהטמיעה בגוף ההומוגני של האומה אינו מצליח. ברוב המקרים הזרים מסרבים להתפצל לחלוקות הבינאריות של "אנחנו" ו"הם" ונותרים בלתי מוגדרים (Bauman 1991, 65). הטיפול בזרים נעשה על ידי תיוגם ובאמצעות המרחב שהשיח הלאומי חייב לארגן מחדש. כך היה בשנות החמישים וכך גם בסוף שנות התשעים, כשאדמת המולדת הופכת לקרקע גדל"נית, שכוחות השוק מבקשים להשית עליה היגיון כלכלי המשוחרר לכאורה מן המשמעויות הלאומיות המסורתיות. כשהתושבים מסרבים שוב להתפנות מהבתים הם מתויגים מחדש כאוכלוסייה קשה, בלתי רציונלית ורמאית. תיוג האוכלוסייה בידי הרשויות פועל כמנגנון של דה-לגיטימציה בעימות בין "רצון המדינה", המגולם בשנות התשעים גם בכוחו של השוק, לבין רצונותיהם של פרטים ושל אוכלוסיות. אולם המאמץ שמשקיע הפרויקט המודרני בייצור הדיכוטומיות מביא דווקא להתרבותם של יצורי הכלאיים — הזרים. מכאן שפעולות התיוג, כאמצעי שנועד לביית את האוכלוסייה, מצביעות במקרה זה, לטענתי, דווקא על מגבלות כוחה של המדינה לנהל את האוכלוסייה ולתרכת אותה. אליבא דלאטור אפשר לומר שהפרויקט המודרני והלאומיות המודרנית, כפי שביקשו להיות וכפי שהם מבקשים לחשוב על עצמם, למעשה מעולם לא התקיימו.

ביבליוגרפיה

- אזולאי, אריאלה, ועדי אופיר, 2000. "אנחנו לא שואלים 'מה זה אומר' אלא 'איך זה פועל': הקדמה ל'אלף מישרים'", תיאוריה וביקורת 17: 123–131.
- אייל, גיל, 2005. הסרת הקסם מן המזרח, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב. באומן, זיגמונט, 2002. גלובליזציה: ההיבט האנושי, תרגם גרשון חזנוב, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב. בנימין, שלומית, 2000א. "אני גר פה 45 שנה ועכשיו אני מרגיש שהפכתי להיות פליט", במקום, 2.6.2000, עמ' 38.
- _____, 2000ב. "משפחות שפונו מכפר גבירול דורשות לחזור לבתיהן", במקום, 1.12.2000, עמ' 40.
- _____, 2002. "פרוייקט פינוי ביזוי", במקום, 22.3.2002, עמ' 24.
- דגלס, מרי, 2004. טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תרגמה יעל סלע, רסלינג, תל-אביב. דלו, ז'יל, ופליקס גואטרי, 2000. "אלף מישרים, סעיף XIV: מערכת אקסיומטית והמצב העכשווי", תיאוריה וביקורת 17 (סתיו): 132–144.
- חבר, חנוך, 2003. "לא באנו מן הים: קווים לגיאוגרפיה ספרותית מזרחית", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 199–213.
- יעקובי, חיים, 2003. אתנוקרטיה עירונית: בנייתה של עיר והבניית זהויות — המקרה של לוד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.
- זווס, עזיזה, 1999. "תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל", סוציולוגיה ישראלית (1): 385–428.
- לאטור, ברוננו, 2005. "מעולם לא היינו מודרניים: מסה באנתרופולוגיה סימטרית — מבחר פרקים", תיאוריה וביקורת 26 (אביב): 43–73.
- מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפלטים הפלסטינים, עם עובד, תל-אביב.
- נוריאלי, ד', 1956. "גבול המדינה מסתיים בקוביבה", ידיעות אחרונות, 19.8.1956.
- נוריאלי, בני, 2005. "היהודים הערבים בגטו בלוד, 1950–1959", תיאוריה וביקורת 26 (אביב): 12–42.
- נחמיאס, יעקב, ואפי מלצר, 2001. גרוד 52 של חטיבת "גבעתי" במלחמת העצמאות תש"ח–1948, אפי מלצר — מחקר, עיתונאות והוצאה לאור, ראשון לציון.
- פוקו, מישל, 1972. תולדות השיגעון בעידן התבונה, כתר, ירושלים.
- פישיין, עינת, 2003. פינוי-בינוי: סיפורה של שכונת הארגזים, מרכז אדוה, תל-אביב.
- קמפ, אדריאנה, 2002. "נדידת עמים או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי", מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, ערכו חנוך חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 36–67.
- שוחט, אלה, 1999. "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים", המהפכה המזרחית, הוצאת המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית, עמ' 11–65.
- שנהב, יהודה, 2003. היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, עם עובד, תל-אביב.

- Bauman, Zigmunt, 1991. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Foucault, Michel, 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Pantheon Books.
- Gofman, Erving, 1965. *Stigma: Notes of the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Khalidi, Walid, 1992. *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Washington, DC: Institute for Palestine Studies.
- McClintock, Anne, 1995. *Imperial leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. New York, London: Routledge.